

RUSLARIN İSTANBUL VE BOĞAZLAR HAKKINDAKİ GAYELERİ ÜZERİNE BAZI HÂTİRALAR

ESAD FUAD TUGAY

1909 senesi mart ayında, Petersburg Büyükelçiliği Üçüncü Kâtibi tayin olunmuştum. O devirde Çarlık Rusya'da câri protokola göre, bazı millî ve dinî sayılı günler münasebetiyle, senede bir veya iki defa İmparator "Corps Diplomatique" i toplu olarak kabul ederdi. Teşrifat Umum Müdürlüğü tarafından Hariciye Nezareti vasıtasıyla vuku' bulan dâvet üzerine, tespit olunan gün ve saatte, elçiler maiyyetleriyle birlikte saraya gelirler, teşrifatçılar tarafından karşılanırlar, salonlardan birine alınırlar. Burada elçiler kademleri sırasıyla, arka-larında maiyyetleri olduğu halde arzı mevki ederlerdi.

Bir müddet sonra bir teşrifatçı kapıya gelir ve yüksek sesle, haşmetli İmparator Hazretlerinin gelmekte olduklarını ilân eder; hazır bulunanlar ihtiram vaziyeti alırlar, İmparator da içeri girer. En kademli Büyükelçi'nin yanına gelir, elini sıkar, iltifatta bulunur, maiyyetini de bir kaç kelime ile tatyip ettikten sonra, sırada ikinci gelen heyete geçer ve böylece bütün heyetlerle görüştüğünden sonra salonu terk eder. İki saat kadar devam eden bu kabul resmini müteakip, saray erkânı tarafından izaz ve ikram edildikten sonra, diplomatlar da saraydan ayrılırlardı.

Bu kabul resminde, ilk defa olarak Mayıs 1909'da hazır bulundum. Sıra bizim heyete gelince, II. Nikola Büyükelçimiz Turhan Paşa'ya iltifatta bulunduktan sonra : Maiyyetinizde yeni tayin olunmuş kimse var mı ? diye sordu. O da beni takdim etti. Muhtelif tarihlerde muvakkat memuriyetlerle Rusya'da bulunan pederimi yakından tanıyan İmparator, "Pederiniz Mareşalın sıhhati nasıldır?" diye sorduktan sonra, Turhan Paşa'ya dönerek : "Son defa Livadya'da görüştüğümüzde size fevkalâde bir büyükelçiden bahs etmiştim, o büyükelçi, bu genç kâtibinizin pederidir. O tarihte menkûp bulunduğundan, ismini zikretmeyi münasip görmemişim" dedi ve ayrıldı.

İmparatorun bu sözleri merakımı mucip oldu. Ne münasebetle Livadya'da II. Nikola pederimden bahsettiğini Turhan Paşa'dan

öğrenmek istedim : “1904’te bahar mevsimini Livadya’da geçiren İmparator’a, selâm-ı şâhânelerini iblâğa Sultan Abdül-Hamit beni memur etmişti” dedi ve aşağıdaki tafsilâtı verdi : “İmparatorla görüşürken, gözüm sahile yakın bir mevkide demirli bulunan harb gemilerine ilişti. Farkına varan İmparator yanıma gelerek : “Pederim zamanında gelen bir fevkalâde büyükelçi aynı pencereden bakıyordu; pederim kendisine hitaben : Ne zaman zât-ı şâhâne arzu ederse bir filo emirlerine tâbi ve yardıma hazırdır, dedi. ‘O zat, bu sözleri anlamazlıktan geldi. Ümid ederim ki, siz bu teklifi hüsn-ü telâkki edersiniz”, sözlerini ilâve etti. Turhan Paşa ne cevap verdiğini söylemedi ise de, Rusların bir askerî müdahale için fırsat kolladıklarına kanaat getirmiş olacak ki, 31 Mart hâdisesi esnasında hiç bir malûmatımız olmadığı halde, Rus Hariciye Nezaretine telefon ederek : ‘Köstence-İstanbul seferini yapan Romanya postalarının Boğaz met-halinde Rus harb gemilerine tesadüf ettiklerini haber aldık, bu hususta bizi tenvir eder misiniz? diye iki defa müracaat ettiğine şahit oldum.

* * *

1877-78 harbini müteakip on sene kadar Petersburg Büyükelçisi bulunan Müşir Ahmet Şakir Paşa, III. Alexandr nezdinde kazandığı teveccüh dolayısıyla, Rusya ile münasebetlerimiz zahiren samimî bir şekil almıştı. Bu vaziyetin idamesi ve mümkün mertebe hakikî bir dostluğa inkılâbı için başta Hükümdar olmak üzere Türkiye hiç bir zaman gayret sarfetmekten geri kalmamıştır. Karadenizi, Rusya ile aramızda müşterek bir saha sayan Sultan Abdül-Hamid, ilkbahar mevsiminin bir kısmını Kırım sahilinde Livadya’da geçirmeyi âdet edinmiş olan Alexandr III.’e iki devlet arasındaki iyi münasebetlerin idamesi hakkındaki temennilerini ve zuhur edecek ihtilâfların iki hükümdarın tavassutu ile bertaraf edilebileceğini arz etmek üzere bir fevkalâde büyükelçi maiyyetinde bir heyet göndermeği usul ittihaz etti.

Bu vazifenin ifasını Sultan Abdül-Hamid bir kaç defa ve son olarak 1894’te, Ermeni meselesinin hâd bir devrine tesadüf ettiği sırada yine Fuad Paşa’ya tevdi etti.

* * *

Berlin muahedesiyle, akalliyette olmakla beraber ahalisinin oldukça mühim bir kısmı Ermenilerden ibaret olan Doğu vilâyetle-

rimizde büyük devletlerin murakabesi altında bazı idarî ve malî ıslâhat yapmayı taahhüt etmiştik. Bu havalide meskûn muhtelif unsurlara mensup halkın menfaatlarını göz önünde bulunduran bir programın tanzimi ve ıslâhatın tatbiki zamana ihtiyaç gösterdiğinden, bazı gecikmeler vuku buluyordu. Bu gecikmeden, Hükûmetin hüsnüniyeti hakkında şüpheye düşen Ermeniler, Patriklerinin tasvibi ve Mekitarist'ler müessesesi gibi hariçte bulunan bazı teşekküllerin yardımıyla Hınçak namı altında bir cemiyet kurdular. Hınçak'ların gayesi, 1890 senesinde Kumkapı Patrikhane Kilisesinde vuku bulan nümâyış gibi gösteriler ve propaganda ile ıslâhatın tacili hususunda büyük devletlerin müdahalesini temin etmektir. Bu gösteriler Kayseri, Sivas, Erzurum, Trabzon gibi daha bazı yerlerde kanlı çatışmalara sebep oldu.

Bu durum karşısında, büyük devletler asayişin temini ve ıslâhatın daha süratle tatbiki hususunda Bab-ı Âli nezdinde teşebbüse karar verdiler.

Doğu vilâyetlerini kendi nüfuz mıntokası sayan ve Ermenileri himaye bahanesiyle bir askerî müdahale fırsatını kollayan Rusya, diğer büyük devletlerin müdahalesini hoş görmemekle beraber milletlerarası siyasi durum dolayısıyla onlarla işbirliği yapmak zorunda kaldı.

Bab-ı Âli ile cereyan eden müzakereler esnasında, diğer hükûmetlere, bilhassa İngiltere'ye nispeten Rusya'nın daha mutedil bir dil kullanması, izzet-i nefsimizi ve gururumuzu rencide etmekten çekinmesi dikkati çekiyordu.

Bir taraftan bu hareket tarzını Türkiye'ye karşı bir dostluk tezahürü olarak değerlendirmeye çalışan Ruslar, diğer taraftan Ermenileri tahrikten geri durmuyordu.

İslâhatın tatbik edilmeyeceğini, edirse dahi tatminkâr olmayacağını, Ermenilerin hür yaşamaları ve millet olarak inkişaf edebilmeleri için bağımsız bir Ermenistan'ın teşkilinden başka çare olmadığını ileri sürüyorlardı.

1877-78 harbini müteakip çekilen Rus ordularıyla Kafkasya'ya hicret eden ve rivayetlere göre sayıları 40.000 e baliğ olan Ermenilerin bir kısmı bu fikri benimseyerek Taşnak cemiyetini kurdular. Merkezî bir komitenin idaresine tabi olan bu cemiyet, nihilist usulleriyle müstakil bir Ermenistan için mücadeleye karar verdi. Ru3 pasaportu ile veya kaçak olarak hudutlarımızı aşan Taşnak komitacıları, zengin

Ermenilerden ölüm tehdidi ile sızdırdıkları para ve Ruslardan gördükleri yardım ile memleket dahilinde şubeler kurdular, isyanlar çıkarmağa koyuldular.

Rusya Hariciye Nâzırı Lobanov'un¹ Fransız Büyükelçisine : "Her memlekette Ermenilere tesadüf edilir, Ermeniler bütün dünyaya yayılmışlardır, fakat küre üzerinde Ermenistan ismi verilecek en ufak bir köşe yoktur" dediğini Taşnaklar öğrenmiş olsalardı, herhalde daha teenni ile hareket ederler, Ermeni milletine çok pahalıya mal olan böyle bir sergüzeşte gözü kapalı atılmazlardı.

Taşnakların teşvik ve tertibiyle vuku bulan isyanlar, Rusların beklemedikleri gibi, Ermenileri himaye bahanesiyle bir askerî müdahaleyi mazur gösterecek mahiyet kazanmadan bastırıldı. Bu kanlı hâdiselerin elebaşlarının Rus pasaportu ile memlekete girdikleri anlaşıldı. Bâb-ı Âli'nin bu husustaki şikâyetlerine karşı Rus makamları, bu kimselerin Rusya'da cürüm işleyip takibattan kurtulmak için Türkiye'ye iltica eden şahıslardan ibaret olduklarını ileri sürdüler.

Bu vaziyet karşısında Ruslar hedeflerine vasıl olmak için yardımcı bir vasıta olarak "Muslihane Nüfuz" politikasına müracaata karar verdiler.

Uzun seneler İstanbul Rus Büyükelçiliği baştercümanı makamını işgal eden ve buradaki hizmetlerine mükâfat olarak Meksiko Elçiliğine tâyin olunan Maximov, memleketimize karşı hayırhah görünerek bir çok kimselerle ve bu meyanda saray muhitine mensup bazı zevatla ahbaplık tesisine muvaffak olmuştu. Büyükelçi Nelidov talimatıyla ahbaplarıyla buluştukça, her iki memleketin asayişini ihlâl eden komitacılardan söz açmağa ve bunların faaliyetine mâni olmak için hükümetlerin işbirliği yapmaları, hattâ kendi kanaatına göre aralarında karşılıklı bir yardımlaşma anlaşması akt etmeleri lüzumundan bahs etmeğe ve bu fikri muhataplarına telkine koyuldu.

Bu sıralarda Alexandr III. istirahat etmek üzere 1894 senesi ilkbahar mevsimini geçirmek üzere Livadya'ya gelmiş bulunuyordu.

Sultan Abdül-Hamid, ittihaz ettiği usule uyarak, İmparatora selâm-ı şâhânelerini iblâğa ve iki memleket arasındaki iyi münasebetlerin idamesi hakkındaki temennilerini arza, üçüncü defa olaak Fuad Paşa'yı memur etti.

¹ Geschichte des Osmanischen Reiches, S. 609.

Hareketinden evvel padişahın müsaadesini almak ve emirlerini telâkki etmek üzere huzura kabul olunan Fuad Paşa'ya Sultan Abdül-Hamid, İmparatorla ve maiyeti erkânıyla vuku bulacak temasları esnasında, her iki memleketin asayişini ihlâl eden komitacıların icraatına sed çekmek için aralarında karşılıklı bir yardımlaşma anlaşmasına zeminin müsait olup olmadığını tetkik etmesini tavsiye etti.

Kendi aralarında İstanbul'u "Czarıgrad" (Czarın şehri) ismiyle anan Rusların yüzyıllardan beri kendilerini bu şehrin câzibesinden kurtaramadıklarını, bu hedefe erişebilmek için Boğaz methalinde bir köprübaşı kurmak fırsatını kolladıklarını ve aramızda bir karşılıklı yardımlaşma onlara böyle bir vesile temin edebileceğini göz önünde bulunduran Fuad Paşa, Livadya'da bu meseleye temas etmemeğe karar verdi.

Dört gün devam eden ziyareti esnasında İmparator ve maiyeti erkânıyla vuku bulan müteaddid mülâkatlarda katiyyen bu mevzua temas etmedi. Hattâ Livadya'dan ayrılacağı gün mazhar olduğu hüsnü kabulden dolayı şükranlarını arz etmek üzere İmparatorun huzuruna çıktığında, Alexandr III.'ün bu konuya mukaddime teşkil eder maksadiyle sarayın önünde demirli bulunan harb gemilerine işaretle : "Ne zaman zat-ı şâhâne arzu ederlerse, bu filo emirlerine amâde ve muavenete hazırdır" sözlerini de anlamazlıktan gelmiştir.

Emirlerine harfiyen itaat etmediğinden Sultan Abdül-Hamid'in muğber olacağını tahmin eden Fuad Paşa, memleket için felâketi mucip olabilecek bir anlaşmaya âlet olmadığından huzuru kalb ile İstanbul'a döndü. Kendisine tevdi buyrulmuş vazifinin ifası sureti hakkında tafsilât vermek üzere huzura kabul olduğunda, ma'ruzatı arasında : "Rusya İmparatoriçesi, İngiltere Kraliçesinin hemşiresi olduğundan, Rusya ile aramızda karşılıklı yardımlaşma hususuna dair müzakere cereyan ettiği haberi İngiltere'ye aksettiği takdirde, Devleti Âliyyenin bir takım müşkülâta maruz kalması ihtimalini nazarı itibare alarak bu mevzua temas etmedim" demesi üzerine Sultan Abdül-Hamid heyecanla tekrar tekrar : "Çok iyi ettiniz, çok iyi ettiniz" demekle, fevkalâde bir memnuniyet izhar etmiştir. Fuad Paşa'nın kanaatine göre, evhamlı olmakla beraber daima teenni ile hareket eden Sultan Abdül-Hamid, her nasılsa etrafındaki bazı kimselerin telkiniyle bir aralık Ruslarla karşılıklı bir yardımlaşma anlaşmasına taraftar olmuş, meseleyi kendi başına teemmül ettikten sonra bunun doğurabileceği mahzuru nazarı itibare alarak fikrini değiştirmiş,

verdiği talimatı iptale imkân olmadığından derin bir üzüntüye duçar olmuştur. Bu haleti ruhiye içinde iken hiç beklemediği bir anda ve emri hilâfına endişesini mucip olan tehlikenin bertaraf edildiğini haber alınca memnuniyetini bu tarzda ifade etmiştir.

Bu suretle Rusların asıl maksatlarını maskeleyerek için müracaata karar verdikleri “Muslihane Nüfuz” politikası tatbik mevkiine konmadan iflâs etti. Taşnak komitacıları da hâmilelerinin teşvikiyle yeniden faaliyete geçtiler. Anadolu’da Ermenilerin meskûn buldukları şehir ve kasabalarda isyanlar, İstanbul’un bazı semtlerinde de nümayişler tertibine koyuldular. Cüreti Osmanlı Bankasının Galata’daki merkez binasının işgaline kadar vardurdular. Binayı tahliye ettirmek üzere gelen inzibat kuvvetlerine ve askere karşı silâh istimalinden çekinmediler. Bu davranışlarıyla bir menfaat temin edemeyeceğini anlayınca, teslim olmaktansa taşıdıkları bombalarla binayı berhava etmeği ve ekserisi ecnebi tabiiyetinde bulunan memurlarla birlikte enkaz altında ölmeyi tercih ettiklerini, bankanın Umum Müdürü Sir Edgar Vincent’a bildirdiler. O da vaziyetten Hükûmeti ve ecnebi elçilikleri haberdar etti. Teb’alarının selâmeti için Bâb-ı Âli nezdinde teşebbüse geçen elçiler, işgale iştirak eden komitacıların hudud harici edilmeleriyle iktifa edilmesini temine muvaffak oldular. Muhafaza altında, Banka Umum Müdürünün maiyyet stimbotuna götürülen komitacılar, bu vasıta ile bir ecnebi postasına nakil edilerek memleketi terk ettiler.

Ermenilik nâmına irtikâp edilen bu tecavüzlere karşı halkın tepkisi çok şiddetli oldu. Hükûmet kuvvetlerinin müdahalesine kadar, mücrim ve mâsum bir çok Ermeni linç edildi.

Bu kanlı ve hazin neticeden Taşnaklar mütenebbih olmadılar. Medenî usullerle, Ermeni cemaatı için bazı haklar teminine çalışan Hınçaklar ise, bütün Osmanlılar için, bilâ tefriki cins ve mezhep, hürriyet, adalet ve müsavat talep eden ve yarım asrı mütecaviz bir zamandan beri bu uğurda mücadele eden meşrutiyet taraftarı Türklerle bir anlaşma zemini aramağa koyuldular. Ruslara gelince, onlar için bu hâdiseler yakın bir tarihte mevkii icraya koymak istedikleri büyük çapta bir isyanın provasından ibaretti.

XIX. yüzyılın son senelerinde Maliye Nazırı bulunan Witte bu isyan tertibatı hakkında hâtıratında aşağıdaki tafsilâtı veriyor²:

² Mémoires du Comte Witte (1849-1915). Paris 1921. S. 164 v. d.

“1896 senesi Ekim ayında İmparator memleket haricindeki seyahatinden avdet etti. İstanbul Büyükelçimiz Nelidov da Petersbourg’a geldi. Büyükelçinin gelişi Türkiye’ye karşı bazı tedbirler alınacağına dair şayialara sebep oldu. Ben de menfaatlerimizin korunması için bazı zecrî tedbirler tavsiye eden bir muhtıra kaleme aldım ve İmparator’a takdim ettim.

“3 Aralıkta Nelidov tarafından tanzim olunmuş mahrem bir lâyiha aldım. Büyükelçimiz müphem bir tarzda, Türkiye’nin vahim bir durumda bulunduğunu, bu vaziyetten istifade ederek bir takım isyanlar tertib etmemizi ve bu vesile ile müdahalemizi haklı göstererek Boğaz’ın methalini işgal etmemizi tavsiye ediyordu.

“Üç gün sonra Nelidov’un tekliflerini müzakere etmek üzere İmparator’un başkanlığı altında bir konferans toplandı.

Nelidov, pek yakında Türkiye’de gayet geniş çapta bir ayaklanma vuku bulacağını ısrarla iddia etti ve menfaatlerimizi emniyet altına almak için Boğaz’ın methalini işgal etmemizin elzem olduğunu ileri sürdü. Harbiye Nazırı ve bilhassa, kendisi için Boğaz’ın, hatta İstanbul’un işgali bir sabit fikir şeklini almış bulunan Genel Kurmay Başkanı General Obruchev, pek tabii olarak bu teklifi desteklediler. Diğer nazırlar fikirlerini açıklamaktan çekindiler. Söz bana düştü. Cesaretle ileri sürülen tekliflerin tatbiki, memleketimizi Avrupa devletleriyle harbe sürükleyebileceğini ve Alexandr III. devrinde ulaştığımız parlak siyasi ve iktisadi durumumuzu heder edeceğini ileri sürdüm.

“Konferans hitamında İmparator, Büyükelçinin fikrine iştirak ettiğini bildirdi ve böylece Boğaz’ın işgalini temin maksadiyle İstanbul’da büyük mikyasta bir isyan tertip etmek prensip olarak kararlaştırıldı.

“Türkiye’ye karşı bir askerî ihraç hareketi için lâzım gelen tertibatın alınması hususunda Odessa ve Sivastopol kumandanlarına emirler gönderildi. Askerî hareketin başlangıç tarihinin tespiti Nelidov’a havale edildi.

“Büyükelçiliğin teşviki ve yardımıyla tertib olunacak ayaklanmalar, işgale müsait bir durum sağladığı anda Nelidov, Londra’daki Maliye ajanımıza büyük miktarda hububat mübayaasına dair bir telgraf çekecek, ajanımız da vakit kaybetmeden vaziyetten Devlet Bankası (Banque Impériale) Umum Müdürünü haberdar edecek, o da derhal Harbiye ve Bahriye Nazırlarına telgrafi aldığını bildire-

cekti. Bu yolda bir telgrafın her an gelmesi ihtimaline binaen bankada uzun geceler bir memur bekletildi.

“Konferansın zabıtnamesini tanzim eden Hariciye Nazırı Shishkin kararların oybirliği ile alındığını yazmıştı. Bu kararların memleketi felâkete sürükleyeceğinden, tarih huzurunda bu yolda bir maceraya iştirak mesuliyetini kabul edemeyeceğimi bildirdim. Bu yolda bir kayıt ilâvesi hakkında İmparatorдан müsaade alınmasını rica ettim.

“Shishkin bir mektupla İmparatora müracaat etti. İmparator da : ‘Mâliye Nâzırı Witte’nin kanaatine göre diğer büyük devletlerle anlaşmadan Boğazı işgale teşebbüs etmek vaziyeti hazırda dolayısıyla memleket için felâketi mucip olur’ cümlesinin dercine müsaade etti ve kendisi de ‘ekseriyetin kararlarına iştirak ediyorum’ tarzında bir derkenar ilâve ederek zabıtnameyi imza etti.

“İmparatorun itimadını haiz en yakınlarından bazı kimseleri ve bunlar arasında bilhassa Gran Dük Wladimir Alexandroviç ile Sen Sinod Müddeiumumisi Pobiedonostzev’i endişelerime iştirake çalıştım.

“Bunların tesiri ile mi, yoksa kâinatı idare eden ve Allah ismiyle yâd ettiğimiz o muazzam kudretin iradesiyle mi, İmparator fikrini değiştirdi, İstanbul’a avdet eden Nelidov’a ittihaz olunan karardan sarfinazar edildiğini bildirdi.”

İstanbul’un Ruslar üzerinde icra ettiği câzibe, siyâsî havanın tebeddülü ile nüks eden marazî bir haleti ruhiye olduğundan sükûnet devrinin uzun müddet devamı beklenemezdi.

Birinci Cihan Harbinde Rusya için mağlûbiyet belirdiği ve memleket dahilinde Çarlık idaresi aleyhinde ayaklanmalar başladığı bir devirde umumî karargâhta, hariciye nezareti mümessilinin de iştirâkile inikat eden konferansta, fiilen başkumandanlık vazifesini ifa eden Genel Kurmay Başkanı General Alexiev, harbin neticesinin batı cephesinde taayyün edeceğinden bahisle Kafkas ordularının bu cepheye aktarılmasının yerinde olacağını ileri sürerek, bunu temin için gayet müsait şartlar teklifiyle Türkleri bir münferit sulhun akdine ikna etmek tavsiyesinde bulunduktan sonra ‘Bu tavsiyemin ezeli emelimizden sarfi nazar ettiğimiz mânasına alınmamasını hasseten rica ederim. Umumî sulhu müteakip, istediğimiz zaman herhangi bir vesileyle Türkiye ile bir hâdise çıkarmak ve kolayca hedefimize ulaşmak mümkün olur’ sözlerini ilâve etmesi Rusların marazî haleti ruhiyeleri hakkındaki teşhisi teyit eder³.

³ Gaston Gaillard, The Turks and Europe. London 1921.